

Michael Werner – Bénédicte Zimmermann

Túl az összehasonlításon: *histoire croisée* és a reflexivitás kihívása *

I. BEVEZETÉS

Az elmúlt húsz évben jelentősen megváltoztak a társadalomtörténeti tudás termelésének feltételeire és módjaira vonatkozó elképzelések. A társadalomtudományok belső fejlődéséből, valamint az általánosabb politikai kontextusból eredő tényezők együttesen fejtik ki hatásukat. A politika oldalán az 1989 óta zajló változások a vonatkozási és cselekvési terek kitérítésével és kiterjedésével – napjaink bevett fogalmát használva, a globalizációval – összekapcsolódva hagynak nyomot a kutatási paradigmákon, új jelentőséget adva a reflexivitás kérdésének. A szellem oldalán a lokális egyediséget – voltaképp redukálhatatlan természetét – hangsúlyozó „kulturalista fordulat” hozzájárult a társadalmak és a kultúrák egymástól különböző működésére vonatkozó megismerésünk finomításához, de ugyanakkor a tudás töredezettségét is előidézte, s így relativista fényben tüntette fel azt.¹ A gyarmati rendszer összeomlásának köszönhetően felmerülő kételyek további hatással is voltak a korábban domináns pozícióban lévő „Nyugati” társadalomtudományokra. Az intellektuális „imperializmusuk” és az elnyomó politikai stratégiáik miatt rájuk nehezedő gyanú meggyengítette egyetemességre törő ambíciójukat.² Ezek a folyamatok minden tudományágban belső átrendeződéseket idéztek elő, s a társadalomtudományok tágabb értelemben vett tudástermelésben betöltött helyének újraértelmezéséhez is elvezettek.

A változások a kutatási gyakorlatokkal, a források és a terek megközelítésének módjaival kapcsolatban is felvetnek kérdéseket. Az *histoire croisée*-vel kapcsolatban itt kifejtett elképzelésünk ebbe az általános folyamatba illeszkedik. Az *histoire croisée* fogalma – amelyet a társadalom- és humántudományok

* Michael Werner – Bénédicte Zimmermann: Beyond Comparison: *Histoire Croisée* and the Challenge of Reflexivity. *History and Theory* 2006. 1. 30–50. A cikk a következő írásokban kifejtett érvelésre támaszkodik: *Penser l'histoire croisée. Entre empirie et réflexivité* (Werner – Zimmermann 2003), *De la comparaison à l'histoire croisée* (Werner – Zimmermann 2004). Köszönjük továbbá Sebastian Conrad, Yves Cohen, Alexandre Escudier, Heidrun Friese, Jean-Yves Grenier, Rainer Maria Kiesow, André Orléan, Jacques Poloni, Jay Rowell, Lucette Valensi és Peter Wagner javaslatait és megjegyzéseit, akikkel az *histoire croisée*-ről szóló elképzeléseink különböző részeit vitattuk meg.

¹ A probléma német kutatási területre vonatkozó bemutatásához lásd Daniel 2001.

² E terület irodalma bőséges. Újabb áttekintését lásd az *Annales HSS* „Une histoire à l'échelle globale” című (2001. 56. 1. 3–123) számában. Esettanulmányi példáért lásd Dubuisson 1998.

már majdnem tíz éve alkalmaznak – többféle értelemben is használatba került. Leggyakrabban – részletesen nem definiált értelemben – egy nem specifikált keresztezés (crossing) vagy átfedés (intersection) gondolatával összekapcsolt történelem vagy történelmek csoportjára utal, vagyis olyan események puszta konfigurációjához közelít, amelyet többé-kevésbé a keresztezés-metaphora strukturál. Ezek a használatok olykor többes számban utalnak az összefonódó történelmekre (crossed histories). Ezt a gyakori és viszonylag homályos használati módot mindenestre meg kell különböztetni azoktól a kutatási gyakorlatoktól, amelyek egy konkrét megközelítéshez kapcsolódnak. Az utóbbi esetben az *histoire croisée* olyan társadalmi, kulturális és politikai formációkat állít viszonyba egymással, rendszerint nemzeti szinten, amelyek között kapcsolat feltételezhető.³ Ezen túl az összefonódás gyakorlati és szellemi értelemben vett folyamatának kutatása mellett kötelezi el magát. Tanulmányunk célja, hogy az *histoire croisée* fogalmát napjaink elméleti és módszertani vitáiban játszott szerepén keresztül vizsgálva tisztázzuk e konkrét megközelítés mibenlétét. Empirikus és elméleti értelemben is konkretizálva az *histoire croisée* a legtöbb humán- és társadalomtudományra termékenyítőleg hathat.

Vizsgálódásunkat három előzetes megállapítás irányítja. Először is, az *histoire croisée* a „kapcsolati” (relational) megközelítések családjába tartozik, amely megközelítések összehasonlító elemzés és a transzferek tanulmányozása révén – legújabbban pedig az „összekapcsolódó” (connected history) és a „közös történelem” (shared history) segítségével – a történetileg létrejövő különböző formációk közötti kapcsolatokat vizsgálják.⁴ Ám míg ezek a megközelítések többnyire az eltemetett valóság „újraépítésének/rehabilitálásának” szemszögéből vizsgálódnak, addig az *histoire croisée* egy újabb dimenziót ad a kutatáshoz azáltal, hogy a többféle lehetséges nézőpontra és a nyelvekből, a terminológiákból, a kategóriaalkotásból és a konceptualizálásból, a tradíciókból és a diszciplináris használatokból eredő divergenciára helyezi a hangsúlyt. Szemben a „már meglévő” helyreállításával, az *histoire croisée* arra helyezi a hangsúlyt, ami egy önreflexív folyamatban a jelentés szempontjából építő lehet.

³ E használati típusra lásd különösen Werner 1993; Zimmermann–Didry–Wagner 1999. A transznacionális történelem problémáira alkalmazott *histoire croisée* fogalmának teljesebb bemutatására lásd Werner–Zimmermann 2002.

⁴ *Histoire croisée* iránti érdeklődésünk az összehasonlító módszerekkel és a transzferkutatásokkal végzett munkák során ébredt fel. Reflexióink kiindulópontját azok a korlátok jelentik, amelyekbe e munkák során bizonyos kutatási tárgyak kapcsán ütköztünk. Ezért tárgyaljuk az *histoire croisée*-t az összehasonlító történelemhez és transzferkutatásokhoz viszonyítva, míg az „összekapcsolódó”, a „közös” és az „egymásba bonyolódó” („entangled”) történelmet inkább e kettő alternatíváinak tekintjük, éppúgy, ahogy az *histoire croisée*, még akkor is, ha mindegyiknek megvannak a maga sajátosságai. Az összekapcsolódó történelemről lásd Strayer 1989; Subrahmanyam 1997; Gruzinski 2001. A „közös történelem” kifejezés eredetileg a különböző etnikai csoportok közös történelmének jelölésére szolgált, majd kiterjedt a gender történetére is, hogy végül a „poszt-koloniális kutatások” szóhasználatába kerüljön. Lásd Stoler–Cooper 1997; illetve Hall 1996. Az *egymásba bonyolódó történelmek* fogalmára, lásd Conrad–Randeria 2002; illetve Randeria 2002.

Másodszor, az *histoire croisée* újraéleszti az elmúlt évek összehasonlító megközelítésekről, transzferekről és – az általában vett – szociokulturális interakciókról szóló vitáit. Pontosabban, új iránymutatást ad a komparativisták és a transzfer-specialisták között zajló vitában⁵ a holtpontra való átlendüléshez anélkül, hogy leértékelné e két megközelítés eredményeit, melyekre önmaga is erősen támaszkodik. Ezáltal, újragondolt elemzési keretek között, teljesen új jelenségek megértését teszi lehetővé, s ennyiben sajátos szemszöveget biztosít az olyan általánosabb kérdések vizsgálatához, mint amilyen például a léptékek, az elemzési kategóriák, a diakronitás és a szinkronitás közötti kapcsolat, a történetiség és a reflexivitás uralma. Harmadszor, a történetívétel háromszoros folyamatán keresztül, az *histoire croisée* felveti saját történetiségének kérdését is: a tárgy, az elemzési kategóriák és a kutató és a tárgy közötti viszony kapcsán. Egyszerűen olyan eszköztárat kínál, amely a történeti tudományokon kívül és túl, a múlt és a jelen perspektíváit ötvöző számos más diszciplína számára hasznos lehet.⁶

II. AZ ÖSSZEHAISONLÍTÁS ÉS TÁRGYAI TÖRTÉNETISÉGE

Akik összehasonlító módszert használnak és igyekeznek ellenőrzésük alatt tartani annak hatásait – akár múltbeli, akár jelen idejű anyagon dolgoznak –, számos olyan nehézségnek vannak tudatában, amelyek bár különböző szituációkban jelennek meg, de sohasem mentesek a módszer és a tárgy közötti feszültségtől. Egyszerűbben fogalmazva, ezek a nehézségek egyrészt abból fakadnak, hogy az összehasonlítás kognitív tevékenység, amely természeténél fogva a különbségek és a hasonlóságok bináris opozíciója elvének megfelelően működik, másrészt pedig a társadalomtudományokban empirikus esetek vizsgálatára használják, amelyeknek pedig van történeti vonatkozásuk, és számos dimenzióban átfedik egymást. Az önmegfigyelés és a folyamat abból fakadó állandó kiigazítása önmagában nem leküzdhetetlen probléma, hanem a komparativisták munkájának része, s ki-ki a maga módján küzd meg vele.⁷ Az alapvető kérdések mindazon-

⁵ Lásd különösen Espagne 1994; Haupt–Kocka 1996; Charle 1998; Paulmann 1998; Kaelble 1999; Middell 2000; Werner 2001; Lingelbach 2002.

⁶ Az *histoire croisée* a történelem és a társadalomtudományok kapcsolatáról szóló régóta tartó vita része. A vitát a múlt század elején Simiand kezdte Franciaországban a *Méthode historique et science sociale* című írásban (Simiand 1903). Németországban Simmel és Weber voltak a vita meghatározó alakjai, különösen utóbbi gazdaságtörténeti munkája, amely, miközben esettanulmányokon alapul, ismeretelméleti megfontolások alapján érvel. A vita legújabb szakaszaihoz lásd az *Annales ESC* „Histoire et sciences sociales” című (1983. 38. 6.) számát és a „kritikai fordulat”-nak szentelt különnkiadást (*Annales ESC* 1989. 44.); Passeron 1991; Laborier–Trom (2003).

⁷ Az összehasonlítóval foglalkozó francia vitáról legújabbban lásd különösen Lallement–Spurk 2003; Detienne 2000, 2003; a Lucette Valensi által bevezetett (Valensi 2002) *Annales* füzetet; a Michèle Lamont és Laurent Thévenot által koordinált francia–amerikai közös munkát az értékelés repertoárjairól (Lamont–Thévenot 2000), illetve Hassenteufel 2000.

által megmaradnak; ezek közül ötöt – amelyek az *histoire croisée* problematikájának alapját jelentik – részletesebben is érintünk.

(1) Az első nehézség a *megfigyelő helyzetével* kapcsolatos. A kognitív folyamat alapvető elrendezése szerint az összehasonlító megközelítés az összehasonlítandó tárgyakhoz képest külső nézőpontot feltételez. Az optikai csalódás lehetőségének csökkentése érdekében a vizsgálódás kiindulópontját ideálisan a tárgytól egyenlő távolságra kell kiválasztani, hogy a kép szimmetrikus legyen. Végezetül, az összehasonlítás logikai következetessége feltételezi, hogy a megfigyelési pont időben és térben rögzítve van. Ám társadalmi és kulturális tények vizsgálatakor, még ha elméletben létezik is efféle vizsgálódási pont, a gyakorlati kutatás során nem elérhető. Így vagy úgy, de a tudósok valamiképp mindig elkötelezettek a megfigyelt terület iránt. Részesei a tárgynak, még ha csak nyelvük, az általuk alkalmazott kategóriák és fogalmak, a történeti tapasztalat vagy meglévő tudásuk révén is, amelyre a vizsgálat során támaszkodnak. Pozíciójuk tehát a középponton kívül esik. A pozicionálás kérdése olyan korrekciós műveletek felkutatását ösztönzi, amelyek segítségével lehetséges számot adni ezekről a dinamikákról.

(2) A második nehézség összefügg az elsővel. Ez az *összehasonlítás léptékének megválasztására* vonatkozik. Akár a régió, akár a nemzetállam vagy a civilizáció – hogy csak néhány példát említsünk – szintjén helyezkedik el, a lépték egyik esetben sem teljes mértékben egyöntetű és általánosítható. Mind történetileg alakult ki és kontextushoz kötött, mindnek sajátos tartalma van, ezért nehéz őket más keretek közé helyezni. Elég, ha példaképpen azokra a problémákra gondolunk, amelyeket a civilizáció mint sajátos történeti körülmények között kialakult fogalom felvet, ha az összehasonlítás általános alapjaként próbáljuk alkalmazni.⁸ A gyakorlatban természetesen lehetséges túljutni ezen az akadályon, ha az összehasonlítás hálójába minden vizsgált esethez külön hozzáigazított eltérési határértéket (margin of deviation) illesztünk. Ám ezek az eltérések nagy valószínűséggel megingatják eredményeink relevanciáját, különösen, ha olyan többoldalú összehasonlításról van szó, amely nagyszámú paraméter figyelembevételét követeli meg.

(3) Ráadásul a lépték kérdése indirekt módon befolyásolja az *összehasonlítás tárgyának* definícióját is. Egy ilyen definíció sohasem semleges, ehelyett mindenkor, már előzetesen valamely sajátos, történetileg kialakult kategóriákat mozgósító egyedi beállítódás nyomát hordozza. Legyen szó akár látszatra tiszta és egyszerű, s ezért bizonyos fokú magától értetődőséggel felruházott tárgyakról (mint például a munkanélküli, a főiskolai hallgató vagy a rokon kötelékek), akár összetettebb alakzatokról (mint például az oktatási rendszer⁹ vagy a nyilvános- és a magánterek közötti kapcsolat), könnyen bizonyítható, hogy az elemzési rendszerek nemcsak a választott lépték szerint eltérőek, hanem a tudományterület sajátosságainak funk-

⁸ A civilizációk összehasonlításáról lásd, Kaelble 1999; Osterhammel 2001. Analóg megállapítások természetesen a nemzeti és regionális szint vonatkozásában is megfogalmazhatók.

⁹ A „*Privatdozent*” fogalmának torzulásairól a felsőoktatási rendszerek történetében, lásd Schultheiss 2000.

ciója, és a kutató szándékai, illetve a munkáját meghatározó kutatási tradíciók szerint is. Mindez nagyfokú torzuláshoz vezethet; például egy és ugyanazon kutatási tárgy esetében, az összehasonlítás egyik eleme számára választott léptékről kiderülhet, hogy a másik elem szempontjából nem releváns. Ez felveti az összehasonlított tárgyak történeti és kontextushoz kötött megalkotásának problémáját. Hogy elkerüljük a csapdát, amit a tárgyak semlegességének feltételezése jelent, fontos szem előtt tartani történetiségüket éppúgy, mint azokat a nyomokat, amelyeket e történetiség rajtuk, illetve kortárs használataikon hagyott.¹⁰

(4) A tárgyak és problematikák történetivé tétele esetenként *konfliktushoz vezethet a szinkronikus illetve diakronikus logikák között*. A komparatív megközelítés szinkronikus keresztmetszetet tesz szükségessé, vagy legalább az idő áramlásának rövid felfüggesztését még azokban az esetekben is, amikor a komparativisták is átalakulási folyamatokat vagy időbeli összehasonlítást végeznek. Még ezekben az esetekben is rögzíteniük kell a tárgyat, be kell fagyasztaniuk azt az időben, bizonyos értelemben tehát fel kell függeszteniük. Ha a tudós túlságosan belemélyed, hogy bizonyos egyedi változások kiváltó okainak kronologikus rendjét leírja, nehéz lesz igazolnia, hogy az összehasonlítás során a folyamat egyik eleme nagy hangsúlyt kap, míg egy másik semekkorát. Az eredmény az egyensúly keresése, ez pedig a gyakorlatban kényes és kevésbé stabil.

(5) Mindezekhez adódik még az *összehasonlítás tárgyai közötti interakcióból* származó nehézség. Ha egymással érintkezésben álló társadalmak tanulmányozásáról van szó, gyakran megfigyelhető, hogy a tárgyak és a gyakorlatok nem pusztán kölcsönös kapcsolatban állnak, de e kapcsolat eredményeképp kölcsönösen módosítják is egymást. Gyakran ez a helyzet például a humán- és a társadalomtudományokban, ahol a szakok és az iskolák kölcsönös cserék révén fejlődnek; az olyan kulturális tevékenységek esetén, mint az irodalom, a zene vagy a képzőművészetek; és gyakorlati területeken is, mint a hirdetés, a marketing, a szervezeti kultúrák vagy éppen a szociálpolitika. Az olyan érintkezésben álló területek összehasonlító vizsgálata, amelyek kölcsönös kapcsolataik révén alakítják egymást, megköveteli a tudósoktól, hogy újraszervezzék értelmezési kereteiket és újraértékeljék elemzési eszközeiket.¹¹

¹⁰ Rá kell mutatnunk, hogy az Oslói Kongresszuson elhangzott programadó előadásában már Marc Bloch is kiemelte az elemzési kategóriák történetivé tételének jelentőségét. A különbségek, amelyek a feudalizmus kutatásában a francia *tenancier*, illetve a német *Höriger* fogalmának köszönhetően megjelennek, szerinte megvilágosító erejű kutatási területet kínálnak a komparativistának (Bloch 1963, különösen 38. skk).

¹¹ Az *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference* című könyvéhez írt bevezetőjében Fredrik Barth is hangsúlyozta a határokon zajló interakciók figyelembevételének jelentőségét, amelyből a megfigyelt jelenségek – itt „etnikai csoportok” – megkülönböztető jegyei fakadnak. (Barth 1969.) Bár meghatározó szerepüket megállapítja, az interakciók átalakító hatását Barth a definíciós folyamatokra és a csoportok jellegzetességeire korlátozza anélkül, hogy a csoport kohézióját vagy a határok dichotomizáló funkcióját kérdés tárgyává tenné. Igaz, Barth definiálja a határmenti etnicitást, arról továbbra is úgy gondolkodik, mint amit az ‘azonosság’ (sameness) és a különbözőség elvei strukturálnak.

Alapvetően mind az öt nehézség a szinkronikus analitikus logika és a történetileg konstruált tárgyak összeilleszthetőségének problémájához kapcsolódik.¹² A kihívások, amelyeket a tudóssal szemben támasztanak, az eszközök és a vizsgálat tárgyai történeti dimenziójának nagyobb fokú figyelembe vételét követelik meg. A történeti folyamatokba különösen beágyazott transzferkutatások megfelelnek e követelménynek, ugyanakkor további problémákat vetnek fel.

III. TRANSZFEREK ÉS REFERENCIA KERETEK

Míg a komparatív módszer inkább a szinkronitásra fókuszál, addig a transzferrek kutatása egyértelműen diakronikus perspektívát alkalmaz.¹³ Akármilyen időbeli skálát használ is, az ilyen kutatás időben kibomló folyamatot előfeltételez. Az áthelyeződés (displacement) és kisajátítás (appropriation) jelenségét elemezve, ez a megközelítés események láncolatát rekonstruálja. Ennek megfelelően, a transzferrek vizsgálata nem statikus elemzési egységek, hanem átalakulási folyamatok feltételezésén alapul. Csakúgy, mint az összehasonlító módszer esetében, a kutatási megközelítés hozadéka itt is nyilvánvalóak és az újonnan megnyitott kutatási irányok ez esetben is termékenynek bizonyultak, s nem csupán a nemzeti és regionális kultúrák közötti transzferrek szintjén, de olyan speciális területeken is, mint például a szaktudományok közötti kapcsolatok, a művészeti gyakorlatok, az írás története és a gazdaságtörténet.¹⁴ Bár a transzferrek kutatása választ kínál a komparatív megközelítés által nyitva hagyott kérdésekre, ugyanakkor megvannak a maga vakfoltjai is. Ezek közül különösen négy rajzolódik ki élesen. Az egyszerűség kedvéért nemzeti egységek közötti transzferrekre korlátozzuk a figyelmünket, azzal a meggyőződéssel, hogy az általunk azonosított vakfoltok olyan strukturális problémák, amelyek kihatnak a transzferkutatások minden területére.

(1) Az első probléma a *vonatkozási keretekkel* kapcsolatos. Miközben a két pólus közötti tranzakciókra fókuszál, a transzfer magában foglal egy rögzített vonatkozási keretet, amelynek része a kiinduló- és a végpont is. A transzferrek bármiféle leírása és elemzése előfeltételez egy kezdetet és egy véget, amelyeken keresztül a vizsgált folyamat érthetővé és értelmezhetővé válik. Transznacionális cserék esetén e kiinduló- és végpontok rendszerint a kapcsolatban álló nemzeti társadalmakban és kultúrákban találhatóak. Ennek értelmében az eredeti, illetve a transzfer után létrejövő állapot ismertnek tételezett stabil nemzeti vonatkozá-

¹² Jean-Claude Passeron a kísérletezés és a történetivé tétel szélsőségei között kapott „szociológiai érvelés” nehézségeinek nevezte őket. Lásd Passeron 1991, különösen 57–88.

¹³ A transzfer-megközelítés bemutatására lásd Espagne–Werner 1987. Német-brit transzferrek tanulmányozására épülő további munkára lásd Muhs–Paulmann–Steinmetz 1998; Amerika és Európa közötti kapcsolatokra lásd Turgeon–Delâge–Réal Oullet 1996.

¹⁴ Az egyes esetekre a fenti sorrendben lásd Grenier–Lepetit 1989; Décultot–Helmreich 1997; a Frédéric Barbier által szerkesztett *Revue de synthèse* (Barbier 1988) különszám „Le commerce culturel entre les nations”; illetve Jeanblanc 1994; Mintz 1985.

sok segítségével válik megragadhatóvá: például „német” vagy „francia” historiográfia; a brit vagy az orosz urbanizáció sajátos mintázatai és más hasonlók.

(2) A kiinduló- és végpontok rögzített természete mutatkozik meg az *elemzési kategóriák megváltoztathatatlanságában*. A transzferek elemzéshez használt kategóriák, melyek egymástól eltérő nemzeti perspektívákhoz kötődnek. Más szóval, nem pusztán a transzfer *tárgya*, de az ahhoz kapcsolódó *tevékenységek* – például a fordítás – is a nemzeti hagyományok szerint kidolgozott fogalmakon keresztül nyerik el értelmüket. A jelenségeket még az akkulturációs hiányok és/vagy az akkulturációnak való ellenállás mérésekor is statikus modellek szerint értékelik. Egy transzfer jelentősége olyan kategóriák alapján kerül meghatározásra, amely kategóriák történetiségétől és változékonyságától a vizsgálat célja érdekében el kell tekinteni.

(3) A két fent említett nehézség – általánosabban – láthatóvá teszi a meghatározó önreferenciális hurkok feletti ellenőrzés hiányából fakadó *reflexivitási deficitet*. Ha tehát a nemzeti egységek közötti kapcsolatok szintjén a transzferkutatás kiindulási célja az volt, hogy a határok nagyobb átjárhatóságára való rámutatással aláaknázza a nemzeti egységek homogenitásának mítoszát, az eredmény – egyfajta bumeránghatásként – mégis az, hogy az elemzés kategóriái szintén a megkérdőjelezni kívánt nemzeti vonatkozásokat mutatják. A cserék tanulmányozása elvezet a befogadás kultúrájának teljesebb megközelítéséhez: hangsúlyozza a külföldi hozzájárulásokat és segíti a nemzeti kultúra fogalmának történetivé tételét. Ám e kultúra jelentése maga nem igazán válik kérdés tárgyává. Azaz ahelyett, hogy felpuhítaná a történetírások, illetve a humán- és társadalomtudományok nemzeti megalapozottságát, a transzferek kutatása paradox módon sokszor inkább annak megerősödéséhez járul hozzá. Általánosabban tehát, amennyiben az elemzés vonatkozási pontjaira mint olyanokra nem kérdeznek rá, a transzferkutatások azzal a kockázattal kell szembenézzenek, amely minden, az önreferencialitás dimenzióját figyelmen kívül hagyó megközelítés esetében fennáll: hogy csupán megerősítik azokat az előítéleteket, amelyeket megdönteni szeretnének.

(4) Az utolsó pont a *kölcsönösség* és a *visszafordíthatóság* témája. Minthogy a transzferekkel foglalkozó kutatások ezzel kapcsolatban nem rögzítették a szabályt rögtön a kezdetekkor, az empirikus kutatások általában egyszerű lineáris folyamatokkal foglalkoztak: egyik kultúrából vagy tudományból a másikba, a bevezetés, átvétel, befogadás lépéseinek logikáját követve. A tárgy még a viszonylag ritka háromszög-konfigurációk esetében is csupán az egymást követő transzferekre korlátozódik.¹⁵ Gyakran azonban ennél bonyolultabb a helyzet, s a különböző pontok között több mozgás is zajlik legalább két, de olykor több irányban is. Ezek szakaszosan követhetik egymást – bizonyos esetekben ezt „ismételt transzfernek” (re-transfer) nevezik¹⁶ –, de sokszor részben vagy egészben átfedők is lehetnek. A folyamatok többször keresztezhetik is egymást, és a különféle

¹⁵ Lásd Dimitriéva–Espagne 1996.

¹⁶ Az ilyen esetek az eredeti transzferkutatási elképzelés részét képezték, de ritkán váltak empirikus kutatások tárgyává.

kölcsönhatásokban számos egyéb jellegzetes viszonyt is kialakíthatnak. Mindezeket az eseteket egy olyan elemzés, amely csak a kiinduló- és a végpontok közötti kapcsolatokat veszi figyelembe, nem tudja megközelíteni. A különféle konfigurációk tanulmányozása olyan elméleti keretek és módszertani eszközök kidolgozását igényli, amelyek lehetővé teszik a változatos irányú és összetett hatásokat magukba foglaló interakciók elemzését. A keresztezés (crossing) gondolata révén az *histoire croisée* számunkra az efféle konfigurációkról való gondolkodásban nyújt segítséget.

IV. ÖSSZEFONÓDÁSOK (INTERCROSSINGS) NYOMÁBAN

A szó szoros értelmében keresztezni (to cross) annyit jelent, mint „egymáson keresztbe helyezni vagy hajtani.”¹⁷ Ez olyan metszéspontot hoz létre, amelyben a jelenlévő elemeket különböző mértékben befolyásoló események következhetnek be, azok ellenálló képességétől, áteresztő képességétől vagy képlékenységétől, illetve környezetétől függően. A metszés fogalma alapvető az *histoire croisée* itt kifejtteni kívánt alapelve szempontjából. A metszéspontok központi jelentősége négy következménnyel jár, melyeket fontosnak tartunk kiemelni.

Először is, a metszéspont fogalma eleve kizárja az egyedülálló, kizárólag önmagukban tekintett, külső vonatkozási pont nélküli entitások szerinti érvelést. Az *histoire croisée* szakít a leegyszerűsítő és homogenizáló egydimenziós nézőponttal, s helyette egy többdimenziós megközelítést részesít előnyben, amely értékeli az így létrejövő sokszínűséget és összetett alakzatokat. Ennek értelmében a kutatás valóságára és tárgyaira nem pusztán egymáshoz való viszonyukban, de egymáson *keresztül*, kapcsolataik, kölcsönhatásaik és körkörösségük viszonylatában is tekint. Itt alapvető a keresztbemetszés aktív és dinamikus elve, szemben az összehasonlító megközelítés statikus keretrendszerével, amely hajlamos a tárgyak rögzítésére.

Másodsor, az *histoire croisée*-t a kapcsolati alakzatokkal és aktív elvekkel kapcsolatba hozva szükség van arra, hogy a keresztbemetszések következményeire is különös figyelmet fordítsunk. Az a nézet, hogy valami a keresztezés folyamata során jelenik meg, a keresztezéssel, illetve annak hatásaival és visszahatásaival foglalkozó *histoire croisée* számára alapvető feltevés. A megközelítés nem korlátozódik a megvalósuló metszéspontjára vagy a kapcsolat pillanatára, hanem figyelembe veszi az abból eredő átfogóbb folyamatokat is, ezt jelzi a „történelem” fogalma is az *histoire croisée* megnevezésben.

Harmadszor, a keresztezés oda-vissza cikázást, összefonódást, azaz több alkalommal való, esetleg változó tempójú átfedést is jelent. A folyamatközpontság dimenziója bármely keresztezés vizsgálatakor alapvető. Ez továbbvezet az ellenállás, a tehetetlenség, a változás – útjának, formájának és tartalmának – vizsgá-

¹⁷ A kifejezés csak további kiterjesztés révén veszi fel a „futólagosan találkozni, különösen ellenkező irányokból érkeve” jelentést. (*Webster's Ninth Collegiate Dictionary*. Springfield, 1983. 309.)

lata felé, illetve a keresztezés folyamata során vagy annak eredményeként születő új kombinációk elemzése irányába. Az átalakulások továbbá nem korlátozódnak kizárólag a kapcsolatba lépő elemekre, hanem befolyásolhatják azok közvetlen vagy távoli környezetét is úgy, hogy csak később válnak láthatóvá.

Ez elvezet a negyedik ponthoz: azok az entitások, személyek, gyakorlatok vagy tárgyak, amelyek részesei a keresztezés folyamatának, illetve amelyekre a folyamat kihat, nem feltétlenül maradnak érintetlenek és formájukat tekintve önmagukkal azonosak.¹⁸ Megváltozásuk egyszerre kötődik a kapcsolatba való belépés aktív és interaktív természetéhez. A változások rendszerint a kölcsönösségen alapulnak (a kapcsolatba lépés során mindkét elem megváltozik), de fakadhatnak aszimmetriából is (a két elemet nem egyformán érik hatások). Ebben az értelemben a keresztezés megkülönböztethető az összevegyüléstől (intermixing). Az utóbbi a hibridizáció eredményének (a keresztezettek) sajátosságát hangsúlyozza és túlmutat az eredeti elemeken, a közeledés előzetesen azonosított résztvevő entitásain.¹⁹ Ezzel szemben az *histoire croisée* számára legalább annyira fontosak a keresztezés során keletkező új és eredeti elemek, mint az a mód, ahogyan a keresztezés hat a „keresztezett” (intercrossed) részekre, amelyeket – még ha megváltozott formában is – azonosíthatónak feltételez. Ez ugyancsak az *histoire croisée* egyik ismertetőjele.

Az aktív és aszimmetrikus kapcsolati formák, illetve a dolgok és szituációk változékony és fejlődő természetének tanulmányozása, s nem csak az újdonság, hanem a változás vizsgálata az *histoire croisée* egyik célkitűzése. Szemben valamiféle analitikus modellel, ami a dolgok statikus képét adná, a mi célunk éppen az, hogy különböző dimenziókat tegyünk láthatóvá és vigyünk mozgásba: ez olyan eszköztárat kíván, amely miközben integrálja a komparatív megközelítés és a transzferkutatások már kipróbált módszertanát, ugyanakkor lehetővé teszi az összetett és sokszínű világ, s ezáltal a változás alapvető kérdésének kielégítőbb megértését is. Ennek elmulasztása az összehasonlító megközelítés, és bizonyos mértékig a transzferkutatások gyengéje – ha nem teljes vakfoltja.²⁰

Az *histoire croisée* kapcsolati, interaktív és folyamatorientált dimenziói a lehetséges keresztezések sokaságához vezetnek el. Nem szükséges, hogy itt valamennyit számba vegyünk, vagy hogy tipológiát készítsünk hozzájuk. Elég, ha a tárgy és működtetője (operator) alapján négy nagy családot azonosítunk. Két-ségkívül, az első eszünkbe ötlő keresztezés az, amelyik a kutatás tárgyán belül

¹⁸ A Másikkal való kapcsolat következményeként előálló átváltozásokról szóló vita filozófiai alapjairól lásd különösen Theunissen 1984.

¹⁹ Az összevegyülésről lásd Gruzinski 1999.

²⁰ Ha foglalkoznak is átalakulásokkal, a transzferkutatások valójában csak a változás bizonyos aspektusaival törődnek, mivel azonban a transzferekre korlátozódnak, nem tudnak számot adni az olyan radikális változásokról, amikor dolgok, kategóriák, gyakorlatok vagy intézmények először jelennek meg. Másképp fogalmazva, a transzferek sok esetben részei a változásnak, de az utóbbi megértése nem minden esetben merül ki az előbbi megértésében. Ugyanez vonatkozik az *összekapcsolódó történelemre*, amely kétségkívül figyelembe veszi a változás bizonyos aspektusait, de aligha teszi lehetővé a változás mint olyan elemzését.

valósul meg (1). Ám keresztkezés létrejöhet a tárgy vizsgálatának módjaiban vagy nézőpontjaiban is (2). Hasonlóképpen, a megfigyelő és a tárgy kapcsolatát tekintve is elképzelhető, s ekképp a reflexivitással kapcsolatos kérdéseket vet fel (3). Ha ezeket az empirikus és reflexív dimenziókat heurisztikus céllal azonosítjuk, akkor a kapott keresztkezések egymással is összefonódnak. A keresztkezés sohasem „eleve adott”, ami csak felfedezésre és rögzítésre vár. Megteremtéséhez aktív megfigyelőre is szükség van, és az *histoire croisée* empirikus és reflexív dimenziói csupán a kutató és a tárgy közötti oda-vissza mozgás során, együttesen öltenek formát. A keresztkezés tehát strukturáló kognitív tevékenység, amely az értelmezési keretalkotás különféle aktív mozzanatai során formálja a megértés terét. Mindezek révén a tárgyat, a megfigyelőt és a környezetet értelmező kognitív folyamat megy végbe. A tér- és időbeli léptékek keresztkezdése – amely lehet eleve a tárgyban adott, de az elméleti és módszertani választás eredménye is – különösen megvilágító erejű példa az empirikus és a reflexív dimenziók ilyen összefonódására (4).

(1) *A tárgyban foglalt összefonódások.* Ebben az esetben a keresztkezéseknek empirikus alapja van és a kutatás tárgyát jelentik. Egy adott keresztkezés, a résztvevő elemek, a működési mód, illetve az eredmények és következmények elemzése áll a kutatás középpontjában. A gyakorlatban gyakran meglehetősen nehéz szétválasztani és pontosan elkülöníteni egymástól e különböző aspektusokat, hiszen a keresztkezések és összefonódások (crossings and intercrossings) sosem redukálhatók lineáris sémákra vagy egyszerű oksági viszonyokra. A körülményektől függően, egyik vagy másik szempont kerül az elemzés középpontjába, a folyamatban választott kezdőpont függvényében. A hangsúly kerülhet az egymást keresztbe metsző elemeket és magára az összefonódás történetét megteremtő történeti dimenzióra.²¹ A kutatás ekkor az összefonódást megelőző időpontokra és jelenségekre fókuszál, illetve azokra a formákra, amelyekben az összefonódás megmutatkozik. De koncentrálnak arra is, ami azután történik, az eredményekre és azokra a folyamatokra, amelyeket többé vagy kevésbé az összefonódás idéz elő.²² Függetlenül a választott kezdőponttól az összefonódás úgy működik, mint azon tárgy megalkotásának alapvető mátrixa, amely – a körülményektől függően – többé-kevésbé kapcsolódik a tulajdonképpeni keresztbemetszést megelőző vagy követő pontok elemzéséhez. Ebben a tekintetben olyan új kutatási tárggyal van dolgunk, amely megragadásával az összehasonlító- vagy transzferkutatásoknak rendszerint nehézségei vannak.

²¹ Lásd például Sebastian Conrad kutatását a Japán történelemnek a helyi tradíció és az európai nemzeti historiográfia egyesítése révén való megteremtéséről. (Conrad 2004.) A gyarmati idők alatt alkotott „nemzeti” historiográfiák hasonlóképp elemezhetők az összefonódás fogalmának segítségével. Lásd például Thapar 1998.

²² Ez a helyzet Kapil Raj kutatásában, amely indiai és angol módszerek összefonódásának hatásait vizsgálta a brit kartográfia 19. század eleji megszületése kapcsán, amely tehát nem autentikusan „angol”, hanem a két eltérő, egymást kölcsönösen tápláló hagyomány interakciójának eredménye. (Raj 2004.)

(2) *A nézőpontok átfedése.* Ez esetben a terepek, a tárgyak, a léptékek metszéséről van szó, a *kutató* által keresztezett dolgok területéről; míg a korábbi példák esetében az összefonódások a kutató közvetlen beavatkozása nélkül valósultak meg (még akkor is, ha az *histoire croisée* tárgyának azonosítása már önmagában is fontos beavatkozás a kutató részéről). Szemben az összefonódások előző típusával, amelyet a tudós akkor is megpróbálhat leírni vagy megérteni, ha az összes részletben nem is járatos, s ha bizonyos részletek mindig is ellenőrizhetetlenek maradnak számára, az összefonódás e második típusa olyan szerkesztést, egyéni intellektuális tevékenységet feltételez, amely nem csak a vizsgált tárgy határait, de a kutatás irányvonalát is meghatározza. Ez a tárgy megalkotásával kapcsolatban empirikus és ismeretelméleti nézőpontból is felvet kérdéseket. Így Tacitus *Germaniájának* 15. és 20. század közötti európai recepcióvizsgálata kereshet példákat a történeti keresztbemetszésekre – az érvelés vándorlására és különböző nemzeti kontextusoktól függő újrainterpretálására –, ugyanakkor egy Európát átfogó kutatási terv megalkotása érdekében helyezheti a hangsúlyt az eltérő nemzeti recepciók átfedésének fontosságára is.

Alapvetően, a tárgy megalkotása – ami weberi perspektívából elképzelhető úgy, mint a tárgyra irányuló egy vagy több sajátos nézőpont alkalmazása – már önmagában is a keresztezés különböző aktusainak eredménye.²³ Amennyiben a kutatás során változik, a választott nézőpont új összefonódásokkal jár. A tudósok tulajdonképp készítetve vannak rá, hogy számot adjanak arról, hogy saját választásaik hogyan vagy hogyan nem egészítenek ki más perspektívákat; hogy keresztezzenek különböző lehetséges nézőpontokat; és, hogy szükség esetén lefordítsák vagy egyensúlyba hozzák a különböző nézőpontok eredményeként születő megközelítéseket. A különböző nézőpontok társadalmilag strukturáltak, s a versengésben vagy a hatalmi harcokban betöltött egyéni pozíciót tükrözik.²⁴ Ennek megfelelően váltakozásuk empirikus szempontból azt is jelenti, hogy a kutató eltérő társadalmi nézőpontokat vesz figyelembe: a kormányzókét és a kormányzottakét, a munkásokét és a munkaadókét és így tovább. Itt nem is annyira az a reflexív elem fontos, amely minden intellektuálisan pozicionált munkának a része, hanem inkább a keresztezés gyakorlati folyamata mint egész, amely ez előbbi mögött áll. Itt például a különböző lehetséges nézőpontok összeillesztésének módjai értendők, vagy a nézőpontok közötti kapcsolatok, amennyiben azokat történeti folyamatok eredményeként tekintjük. Ebben az értelemben a tárgy értelmezési keretének megalkotása és a kutató pozicionálása „kettős hermeneutikát” tételez, amelyben a tárgyak és a nézőpontok egymást átfedő kapcsolatok révén születnek.²⁵

²³ A „nézőpont” kifejezést itt nem szubjektív értelemben használjuk, hanem a megfigyelési pont szó szerinti jelentésében, amely meghatározza a látószöveget. (Weber 1949: 81. skk.)

²⁴ Pierre Bourdieu egész munkásságában nagy hangsúlyt fektetett erre a problémára. Lásd különösen Boudieu 1987: 155. skk.

²⁵ Abban az értelemben, ahogyan a fogalmat Anthony Giddens használja. (Giddens 1974.)

(3) *A megfigyelő és a tárgy közötti kapcsolatok.* Amint a kognitív megközelítés fogalmai szerint kezdünk érvelni, szükségszerűen felmerül a kutató és a tárgy közötti kapcsolat kérdése, és bizonyos értelemben az összefonódások előbbi két típusának részévé válik. A kérdés elsősorban és mindenek előtt azokra a módokra irányul, ahogyan a kutatás kezdeti szakaszában a tárgy formálódott és viszont, ahogyan a tárgy sajátosságai befolyásolták a kutatás paramétereit. A megfigyelő és a tárgy közötti átfedő kapcsolatok kérdése különösen azokban az esetekben időszerű, amikor a kutatónak olyan nyelvvel, fogalmakkal, kategóriákkal kell dolgoznia, amelyek saját szocializációja terepének nem részei.²⁶ Az összehasonlítások és a transzferkutatások esetében ez aszimmetriát eredményez a kutatók és kutatási terepük vagy forrásaik kapcsolatában. Evidensnek tűnhet, hogy egy Franciaországban képzett kutató²⁷ nem tud azonos módon részt venni egy francia-német kutatás mindkét oldalán, már csak a szükséges nyelvi és kategóriabeli finomságok alapos ismeretének jelentősége miatt sem, általánosabban véve azonban a francia társadalomban való rögzítettsége okán. Hiábavaló és naiv volna azon igyekezet, hogy bárki egyszer és mindörökre megszabaduljon ettől a minden tudományos kutatás során felbukkanó problémától.²⁸ A tárgyhöz való sokféle kapcsolat tárgyiasításával ugyanakkor esetleg korlátozhatóak a hatások – mindig szem előtt tartva, hogy az efféle tárgyiasítás sosem lehet teljes – annak érdekében, hogy a kutatás eredményében megmutatkozó elfogultságot jobban ellenőrzés alatt tarthassuk. Az, ahogyan a kutató megragadja a tárgyat, a tárgy ellenállása, a kutató választásában foglalt előzetes feltevések, sőt a kutató és a tárgy viszonyának esetleges megváltozása a kutatás során – például a kutatási kérdés újradefiniálása vagy a módszertani és elemzési kategóriák korrigálása révén – mind egy olyan reflexív folyamat részei, amelyben a kutató pozíciója és a tárgy definíciója képes a változásra, s amely változások sajátos interakciók eredményei. A kutatás során feltáruló értelmezési tér a priori nem létezik, hanem a kettő közötti dinamikus, keresztező kapcsolatok során születik. Vagyis az empirikus és a reflexív dimenziók egyszerre alakulnak.

(4) *A léptékek összefonódása.* A léptékek problémája lehetőséget ad annak illusztrálására, hogyan illeszthető össze az empirikus és a reflexivitás az *histoire croisée* perspektívájában. Egy ilyen megközelítés felveti az elemzési egységek tér-és időbeliségének, illetve a tárgytól és az alkalmazott nézőponttól függő kivá-

²⁶ Ezzel a kérdéssel elsősorban Jocelyne Dakhlia foglalkozott. (Dakhlia 2001: 1186. skk.)

²⁷ Jól ismerjük az ilyen megjelölések komplexitását, különösen amennyiben a vizsgálati folyamatok messzemenően összekapcsolódnak és az összeolvadás olyan formáit mutatják, amelyek elmosás a valahová tartozás kategóriáinak különféle beosztásait.

²⁸ Ez a probléma különösen megmutatkozik a társadalomtudományokban, ahol a kutatások folyamatosan ki vannak téve az abból fakadó feszültségnek, hogy a tevékenységek szándékaik szerint egyfelől objektívák és leíróak, másfelől viszont normatívák és előíróak, ami abból a tényből ered, hogy a kutató maga is a társadalom tagja. Ugyanakkor számos tanulmány mutatott rá, hogy a probléma az egzakt tudományokban is létezik. Lásd különösen Latour–Woolgar 1979; Barnes–Bloor–Henry 1996; Pestre 1995, a kutatás állapotának leírásával és számos bibliográfiai utalással.

lasztásának problémáját. Az, hogy a lépték kérdését egyszerre közelíthessük meg a tárgy belső dimenziójaként, illetve a kutató által választott kognitív és módszertani lehetőségként, szükségessé teszi az előzetesen adott léptékek „készen kapott” logikájának használatával való szakítást. Ez utóbbi logika pedig gyakran előkerül a nemzeti kutatásokban vagy éppen a politikai kronológia legfontosabb dátumai kapcsán, amelyekre sokszor az elemzés semleges, a tárgytól függetlenül meghatározott kereteként támaszkodnak.

A lépték problémája régóta vita tárgya, legfőképp a mikro- és a makroszint közötti viszony kapcsán, és többek között az olasz *microstoria*, a francia *multiscopique* megközelítés, valamint a német *Alltagsgeschichte* vizsgálta. Az egyedi sajátosságok ellenére²⁹ a három megközelítés rokon abban, hogy a lépték szintjét elsődlegesen a kutató elemzési szintre vonatkozó választásától tartják függőnek. Azaz, a *microstoria* mikroszintet használ, hogy megmutassa, miképpen gazdagíthatók és fejleszthetők ezáltal a makroelemzésekben hagyományosan használt kategóriák.³⁰ Legradikálisabb követői odáig mennek, hogy minden jelenséget mikroszintre hoznak, azzal a mögöttes feltevessel élve, miszerint a makroszint a mikroszintből ered.³¹ A *multiscopique* megközelítésre Franciaországban kidolgozott javaslat úgy igyekszik elkerülni az efféle dichotóm perspektívát, hogy a léptékek variációit (*jeu d'échelles*) a túlra vetett tekintet fókuszának változásaként tekinti. Ezen elv értelmében a lokális a globális „egyedi változatává” válik, és ugyanakkor a makrotársadalmi valóságok egy „másik” verziójává is.³² Végezetül, a mikro melletti döntését és a makro kritikáját az *Alltagsgeschichte* a társadalmi kapcsolatok antropológiájára alapozza.³³ Végző soron azonban, a lépték kérdését pusztán az elméleti és módszertani választás problémájaként kezelve a *microstoria*, a *multiscopique* megközelítés és az *Alltagsgeschichte* nem igazán foglalkozik az elméleti kidolgozás, vagy a különböző léptékek tárgyhoz való hozzáigazításának problémájával. A lépték azonban legalább annyira a tanulmányozott tárgyat illető sajátos, konkrét szituáció kérdése, mint amennyire az intellektuális választásé.

Általános szabály, hogy a tapasztalati tárgyak több léptékhez kapcsolódnak egyidejűleg, s egyetlen fókusszal nem foghatók be. Ez a helyzet például az 1890 és 1927 között németországi munkanélküliek kategóriájának kidolgozása-kor.³⁴ A kategória felépítésekor egyidejűleg vagy egymás után több szinten zajlik a munka: városi, nemzeti, sőt nemzetközi szinten, mégpedig úgy, hogy a különböző léptékek részben egymáson keresztül kerülnek kidolgozásra. A léptékek nem redukálhatók semmilyen külső magyarázó tényezőre, hanem szervesen,

²⁹ A *multiscopique* megközelítés *microstoriához* viszonyított helyzetéről lásd különösen Rosental 1996.

³⁰ Lásd különösen Ginzburg–Poni 1989; Levi 1989.

³¹ Gribaudi 1996.

³² Revel 1996: 15–36, itt 26.

³³ Lüdtke 1994; Schulze 1994; Schlumbohm 1999.

³⁴ Zimmermann 2001.

belülről illeszkednek az elemzésbe. Térbeli szempontból tehát a léptékek azokra az összetett elrendezésekre, logikákra és interakciókra utalnak vissza, amelyekhez az elemzés tárgyai kapcsolódnak.³⁵ Az idő perspektívájából mind a megfigyelő, mind a tárgy időkereteinek, mind pedig a megfigyelt és a módszer összetalálkozásakor fellépő interferencia kérdését felvetik. Az összekapcsolódásukkor és kidolgozásukkor működésbe lépő fókusz lehetővé teszi az olyan komplex jelenségek részeként felbukkanó interakciók kezelését is, amelyek nem egyszerűsíthetők le lineáris modellekre.

E kettős aspektusra a transznacionális lépték szolgál jó példaként. Az *histoire croisée* perspektívájából a transznacionális nem tekinthető pusztán a fókuszváltás logikáját követve a lokális, a regionális és a nemzeti szint kiegészítőjének. Ellenkezőleg, a többivel interakcióban álló szintként nyer értelmet, amely más térstrukturáló logikákra adott visszajelzései révén saját logikát dolgoz ki. Egyáltalán nincs makroszkopikus redukcióra kárhoztatva, a transznacionális szint olyan dinamikus kölcsönkapcsolatok hálózatát fedi fel, amelynek elemei részben egymás közötti viszonyaikon és a helyzetüket strukturáló értelmezéseken keresztül definiálódnak.³⁶ Innen tekintve, az *histoire croisée* sokat ígérő távlatot nyithat Európa történetének olyan megírásában, amely nem a tagállamok vagy azok politikai kapcsolatai történeteinek pusztá summája volna, hanem tekintetbe venné a különböző szituációkban a legkülönbélebb tárgyak körül kialakuló mindazon tranzakciók, tárgyalások és újbóli interpretációk sokszínűségét is, amelyek – összekapcsolódva – hozzájárultak egy változó geometria szerinti (*à géométrie variable*) európai történet kiformálásához.

Egy összefonódásokon alapuló megközelítés a mikro-makro problémán való túllépést sürgeti, s inkább összekapcsolódásuk megbonthatatlanságát hangsúlyozza. A lépték fogalma nem a mikro- vagy a makroszintre utal, sokkal inkább azokra a különféle terekre, amelyekben az elemzett folyamatot felépítő interakciók gyökereznek. Más szavakkal, a releváns léptékek azok, amelyek éppen magában a vizsgált szituációban alakulnak ki vagy lépnek színre. Egyszerre tér- és időbeliek, variációik pedig nem csupán a kutatótól függenek, hanem a vizsgált szituáció főszereplőitől is. Az összefonódás tehát nyilvánvalóan a vizsgált tárgy valóságával és a kutató választásaitól függő kutatási eljárások valóságával is összefüggésben áll. Legkidolgozottabb formájában az *histoire croisée* az e két valóság közötti kapcsolat megteremtésén fáradozik.

³⁵ Térszociológiájában Martina Löw hangsúlyozza a tárgyakból és egyénekből álló terek e viszonylagos és változékony dimenzióját, amelyek túllépnek a teret határok létesítése révén stabilizálni igyekvő földrajzi, intézményi, politikai, gazdasági és társadalmi rendszerek koordinátáin. (Löw 2001.)

³⁶ Az *histoire croisée* és a transznacionális dimenzió közötti kapcsolat további fejleményiről lásd Werner–Zimmermann 2002: 628. skk.

V. A KATEGÓRIÁK TÖRTÉNETIVÉ TÉTELE

Az empirikus tárgy és a kutatási eljárás összekapcsolása a kategóriák és a kategóriaalkotás központi kérdéséhez vezet. Az aszimmetrikus összehasonlítás adott buktatói (kategóriák hasonlóságának feltételezése egyszerű szemantikus azonosság alapján, a bennük foglalt, gyakran eltérő gyakorlatok megkérdőjelezése nélkül) és a negatív összehasonlítások adott problémái (társadalmak értékelése bennük meg sem található értékek alapján, csupán, mert a kutató kibocsátó környezetében a választott kategória releváns) fényében különösen fontos a használt kategóriák analitikus hatásainak körültekintő felmérése. Ez a körültekintés a használt kategóriák módszeres felügyeletével gyakorolható; a cselekvési kategóriák és az elemzés kettős értelmében.³⁷

Míg a kategóriák kialakítása megelőz bármiféle érvelést, a kategorizálás maga implicit marad, még akkor is, ha a komparatív kutatásoknak elméletileg nyilvánvalóvá kéne tenniük az általuk használt kategóriákat. A beszélő tárgyának (whereof) és helyzetének (whence) megismerése központi kérdés az *histoire croisée* számára. Minthogy a kategóriák egyszerre termékei egy gondolati konstrukciónak és a cselekvés alapjának, így elkerülhetetlenül felvetik a tudás és a cselekvés kapcsolatának kérdését, mind a vizsgált helyzetek, mind a kutatás gyakorlata szempontjából. Ezekre fókuszálva olyan út tárul fel, amely összekapcsolja az empirikust a reflexivitással.

A kategóriákra élesített fókusz mégsem elsősorban a kategóriákat magukat célozza, hanem különböző alkotóelemeiket, illetve ezek illeszkedésének módjait. Az elemek időben és térben változásoknak és hullámzásoknak vannak kitéve. A kategóriák esszencializmusán a kategóriaalkotás folyamatának szituálásával lehet túllépni – azaz egy olyan folyamat révén, amelyik visszautal a kategória kialakításában szerepet játszó tér- és időbeli interakciókra. Az olyan kategóriák, mint például a „táj” (landscape) – de ugyanez megmutatható a „munkanélküliség”, a „kultúra”, az „idős kor”, a „betegség”, a „munkások”, a „fehérgalléros menedzserek” és továbbiak kapcsán is – történetileg formálódtak, és részben a kialakításukban szerepet játszó hipotézisek strukturálják őket. A „táj” és megfelelői esetében – amely más nyelvekben és kultúrákban mindig csak durva közelítés lehet – a formálódás folyamatos volt, és – a különböző nemzeti egységeken belül – többféle, az egyes csoportokra, helyekre, illetve a folyamatban résztvevő egyénekre – művészekre, botanikai egyesületekre, helyi szépítő bizottságokra és társaságokra, helyi egyesületekre stb. – jellemző sajátos kategóriákhoz kötődő sémákat hozott működésbe. Egyedül egy kontextusba helyezett megközelítés teszi lehetővé a kategóriaalkotás sajátosságainak helyes értelmezését, mely sajátosságok – még ha többé már nem is láthatók – továbbra is ott munkálnak például a kulturális örökség mai franciaországi és németországi gyakorlatainak

³⁷ Példaképpen a kategóriákra vonatkozó ilyen munkára lásd különösen Fradin–Quéré–Widmer 1994; lásd még „Hommage à Bernard Lepetit: L’usage des catégories” *Annales* különszám (*Annales* 1997. 52. 963–1038.)

formálásában.³⁸ Egy folyamatorientált megközelítés tehát lehetővé teszi a kategória alapjaiban foglaltak jobb megragadását, elsősorban többé-kevésbé rögzült alkotóelemeik vizsgálata révén. A kategóriaalkotásra való hivatkozás tehát nem valamiféle absztrakt és általános, hanem a magyarázó sémákhoz és az általánosító eljárásokhoz kötődő érvelést tartalmaz, amely elvezet a generikus kategória intézményéhez.³⁹ Az ilyen, kategória alapú megközelítés a diakronikus dimenzióból fakadóan lehetővé teszi az implicit és leegyszerűsítő kulturális modellek befolyásának elkerülését.

Mindez felveti a történetivé tétel, illetve annak kérdését, hogy miként kapcsolódik az *histoire croisée* a történelemhez. A 19. század elején megjelenve, a pozitívizmus különböző áramlatainak egymást követő válságaitól megerősödve, majd a tudományos objektivitás megkérdőjelezésének hatására felgyorsulva,⁴⁰ a történetivé tétel mára az emberi társadalmakra vonatkozó tudástermelés megkerülhetetlen dimenziójává vált. Ez minden társadalomtudományra vonatkozik, még azokra is, amelyek – a közgazdaságtanhoz hasonlóan – mint a jelen tudományai, mindenek fölöttiként igyekeznek beállítani magukat. Jelenlegi perspektívánkból tekintve a történetivé tétel a reflexivitás és az időben és térben elhelyezkedőként tekintett tárgy megalkotásában szerepet játszó összetett időkeretek alapvető szempontját jelenti. Az *histoire croisée* a megfigyelés, a megfigyelt tárgy és az alkalmazott elemzési eszközöknek a történeti idő vonatkozásában való újragondolását sürgető kutatási irányok feltárásával járul hozzá ehhez a vállalkozáshoz. Ugyancsak a történelemmel való viszonyt igazolja az elemzés tárgyai és kategóriái megalkotásának folyamatára fordított figyelem. Itt ugyancsak nem annyira az időbeliség dimenziója maga, mint inkább a tárgy megalkotásában és azonosításában foglalt időbeliségek pluralitásának jelensége az, amelyre a kérdés irányul. A történelemre való hagyatkozás tehát keretet ad az alaphoz, amely mindazokban a tudományokban közös, amelyek így vagy úgy, de szembetalálkoznak tárgyaik és eszközeik történetiségével. Végezetül, a „történelem” fogalma ugyancsak az empirikus társadalomtudományok narratív alkotóelemére utal. A narráció történhet a jelenben egy szituáció leírása során, vagy alkalmazható a múltra, hogy segítsen megérteni a vizsgált tárgy bizonyos alapvető aspektusait.⁴¹

Mint folyamatorientált megközelítés, az *histoire croisée* nyitott, ami – belülről tekintve – alkotóelemei variációinak figyelembevételét, illetve – kívülről tekintve – a történelem más lehetséges formáihoz viszonyított specifikusságát jelenti. A probléma- és kételyorientált történelemhez (*histoire problème*) kapcsolható, amely igyekszik elkerülni a tárgyiasítás kettős esszencializmusát, amely a tényeknek a megfigyelő számára közvetlenül hozzáférhetőként való kezelése, illetve

³⁸ Lásd Trom 1996.

³⁹ Alain Desrosières ilyen általánosító eljárásokról ad számot a statisztikai kategóriák kapcsán. (Desrosières 1993.) Esettanulmányi példára lásd továbbá Trom–Zimmermann 2001.

⁴⁰ Lásd Hacking 1983; Daston–Galison 1992; a kultúratudományokra vonatkozóan lásd Lackner–Werner 1999.

⁴¹ Lásd Bensa 1996; Berg–Fuchs 1993; Trom 1992.

a struktúrák objektivizálása – azaz a vizsgálat eredményeit előre meghatározó tautologikus érvelés – révén áll elő. Az esszencialista megközelítéssel éppen ellenkezőleg, az összefonódás elképzelése először azt az interakciót azonosítja – s ez az egyik megkülönböztető jegye –, amelyik megváltoztatja a kapcsolatba lépő elemeket. Ebben az értelemben egy „másod-fokú” történelem irányába mutat.

VI. PRAGMATIKUS INDUKCIÓ

De miképpen tanulmányozhatók vagy tárgyasíthatók a térben és időben megjelenő összefonódások? A léptékekről szólva már szóba került néhány lehetőség, amelyeket most részletesebben is kifejtünk. A kutatási tárgyból, illetve annak konkrét szituációjából való kiindulás szükségességének hangsúlyozása induktív és pragmatikus megközelítéshez vezet. Ismeretelméleti szempontból bármilyen társadalomtörténeti tudás előállítására igaz, hogy különböző arányban kombinál induktív és deduktív eljárásokat.⁴² Az összehasonlító módszer esetében, amelyben sokszor a deduktív összetevő a meghatározó, az előzetesen létező, és a nyelvben, illetve az elemzés sajátos kategóriáiban kikristályosodott nemzeti témák azzal a veszéllyel járnak, hogy részben előre megformálják az eredményeket. Az *histoire croisée* sem térhet ki az efféle előre meghatározott nemzeti megformálás súlya elől, de induktív beállítottsága révén igyekszik korlátozni annak hatásait, mégpedig a kutatás egy olyan mechanizmusa segítségével, amely a vizsgálat során kiigazítja a tárgyakat, a kategóriákat és az elemzési sémákat. Példa erre Nicolas Mariot és Jay Rowell kutatása, amely a franciaországi és németországi uralkodói látogatásokat elemezte az I. világháború előestéjén, s amely meg kívánta vizsgálni, miként emelhető át a kutatási téma és a kutatás tervezete az egyik országból a másikba.⁴³ Mivel a vizsgálat az alaphelyzetek aszimmetriáját jelezte, amennyiben a nyilvános események felfogásának és kategorizálásának, vagy a centrum és a periféria közötti viszonyok jelentős eltéréseire mutatott rá, a kutatók újragondolták a kiinduló hipotézist és átdolgozták az azt strukturáló kategóriákat is. Az itt használt indukciós elv tehát egy olyan tudástermelési módra utal, amelyben a különböző elemek egymáshoz való viszonyukban nyernek értelmet, és szükség esetén e viszonyok határozzák meg újra az elemek helyzetét is. A pragmatikus beállítódásnak köszönhetően lehetővé válik az a priori szerkezetek csábításának való ellenállás, valamint az esszencializmusból és az annak nyilvánvalóan statikus kategóriáiból adódó csapdák kikerülése is.

A pragmatikus indukció tehát a vizsgált tárgyból, illetve az annak környezetéből való kiindulást jelenti, egy vagy több szempont alapján – amelyek, igaz, előzetesen meghatározottak, ám az empirikus kutatás során folyamatosan újraigazíthatók. Miután egyedi helyzetekre épül, lehetőséget ad a „kontextus kényelmes

⁴² A kérdés tárgyalásáról legújabban lásd Putnam 1992, *passim*.

⁴³ Mariot–Rowell 2004.

és lusta kihasználásának⁴⁴ elkerülésére azért, hogy nem fogadja el a kontextus általános és előzetesen adott természetét és reflektál a kontextus meghatározását irányító alapelvekre. A lusta használatot a viselkedésmód (manner) olyan elemzési módja váltja fel, amelyben az egyének kapcsolódnak a világhoz, a világ speciális felépítéséhez és az egyes esetek eközben létrehozott kontextusának elemeihez, és végezetül az így kialakuló szerkezetből adódó használatokhoz. Az egyedi szituációkra koncentrálnak tehát lehetővé teszi a kontextus külső, gyakorta művi természetétől való megszabadulást, egyúttal az elemzés belső részévé téve azt. Éppúgy, ahogy a léptékek, úgy a kontextus definiálása sem a kutató előjoga. Ez is tartalmaz a vizsgált tárgyhoz és cselekvésekhez kötődő egyedi vonatkozási pontokat. Az *histoire croisée* tehát a kutató által kivitelezett kontextualizáló műveletbe a vizsgált tárgyak és gyakorlatok vonatkozási dimenzióját is bevonja, miközben a kontextushoz kötődő kapcsolatokat strukturáló szituációk változatait és a szituációk vizsgálata által az elemzésre gyakorolt hatásokat is figyelembe veszi.⁴⁵ A pragmatikus indukció ennél fogva nem szűkíti mikroszintre, illetve nem korlátozza pusztán a szituációk egymás mellé helyezésére az elemzést, amivel az általánosítás minden formáját korlátozná. Az általánosítás ehelyett a különféle szituációk kombinációjára épül.⁴⁶ A nyilvános koncertszervezés bevett európai formáinak megjelenése például a legkülönbélebb helyi megoldások és meghatározó szereplői konkrét gyakorlatainak elemzésével is vizsgálható. Az olyan intézmények, mint például a koncertegyesületek, illetve az olyan általános szereplők, mint az impresszárió vagy a koncertügynök számos különböző helyzetben való megjelenésének magyarázata nem csupaszítható le egyszerű lineáris evolúciós logikára, amit némelyek igyekeznek a kibontakozó kommercializáció, vagy a koncertrendezéshez kapcsolódó szerepek általános differenciálódásának alárendelni. Legjellemzőbb tulajdonságaik sokkal inkább a cselekvők várakozásainak és stratégiáinak azon – olykor ellentmondásos – interakciói révén nyerik el értelmüket, amelyekre választ kínálnak, miközben strukturálják is őket.⁴⁷

A pragmatikus indukció, hasonlóképpen, arra sem készíti a kutatót, hogy a hosszú időtartamot figyelmen kívül hagyó rövid idejű cselekvések időkereteire korlátozza a figyelmét. Ellenkezőleg, a struktúrák hosszú időtartama a rövid idejű cselekvésekkel kombinálódik a társadalmi tevékenység elemzésében, amely a cselekvés és a struktúra dinamikus kapcsolatainak vizsgálatán alapul. Így tekintve az

⁴⁴ Válaszolva Jacques Revel kritikájára. (Revel 1996: 25.)

⁴⁵ Passeron (Passeron 1991, különösen 85–88 és 368–370.) jutott a legtávolabbra a kontextusteremtésből fakadó kihívások elemzésében, különösen az összehasonlító módszert tekintve, jóllehet anélkül, hogy konkrét módszertani javaslatokat dolgozott volna ki. Az *histoire croisée* a maga részéről a kontextusteremtés két szintjének, a kutató által kivitelezett elemzési tevékenység és a vizsgált cselekvésszituáció összekapcsolása mellett érvel.

⁴⁶ Az Isabelle Baszanger és Nicolas Dodier által egy „etnográfiai jogtudomány” intézményére alapozott kombinatív etnográfiahoz hasonló módszer révén (Baszanger–Dodier 1997). Történelemben való áthelyezésére tett kísérletre lásd Zimmermann 2001. Az esettanulmány és az általánosítás közötti kapcsolatra lásd Passeron–Revel 2005.

⁴⁷ Lásd Bödeker–Veit–Werner 2002.

egyének tevékenysége – a struktúra és a cselekvés kölcsönös kapcsolatában – egyszerre tűnik fel strukturáltként és strukturálóként.⁴⁸ Ezt a strukturálást azonban nem annyira valamely visszafordíthatatlan folyamat szükségszerűsége határozza meg, mint inkább a cselekvés folyamán fellépő kényszerek és a rendelkezésre álló források összefonódása, amelyek részben strukturálisan adóttak, részben pedig az adott szituációból fakadnak.⁴⁹ Így például legtöbb intézményünk kettős alapon fejlődik, egyrészt a logikáját és működését érintő strukturálisan hosszú történet részeként, másrészt pedig a megszületésében és átalakulásában meghatározó egy-egy cselekvési kontextusban.⁵⁰ A társadalmi pragmatika perspektívája az intézményi innovációt lehetővé tevő, cselekvési folyamatban megjelenő csúszások és lemaradások azonosítása révén módot ad a két dimenzió függetlenségét tételező gondolkodásra. A cselekvés rövid távú kontextusa és az azt lehetővé tevő hosszú távú strukturális feltételek együttes tudatában ez a megközelítés új perspektívát nyújt a változás és a stabilitás egyidejű vizsgálatához.

VII. REFLEXIVITÁS

Ahogy a léptékek példája mutatja, a pragmatikus indukció reflexív is. Ez az egyik pont, ami az *histoire croisée*-t megkülönbözteti az összehasonlító módszertől – amely, ideális esetben, olyan külső nézőpont létét tételezi fel, amely lehetővé teszi összehasonlítható tárgyak konstruálását és azok közös elemzési kérdéseknek való alávetését – és a transzferkutatástól is, amely a legtöbbször nem kérdőjelezi meg az implicit vonatkozási kereteket. Ezúttal azonban nem bocsátkozunk bele a reflexivitás több mint egy évszázados társadalomtudományi vitájába.⁵¹ Példaképpen csak néhány olyan vonatkozást emelünk ki, amelyekben az *histoire croisée* sikerrel állhatja a reflexivitás kihívását. Az *histoire croisée*-n belül mind a pragmatikus indukció, mind a történetivé tétel folyamatai előhívják a reflexivitás formáit. A cselekvési logikához kötődve a pragmatikus indukció kivitelezése során a kutatás elveinek és logikájának többszöri kiigazításához vezet. A történetivé tétel megvilágítja a különböző idő- és térbeli léptékek és a történetiség eltérő rezsimeinek, illetve a megfigyelés pozíciójának viszonyát, amelyek maguk is mind történetileg szituáltak.

A tudományok *histoire croisée*-ja segít a reflexivitás bizonyos aspektusainak bemutatásában. Attól függően, hogy „német”, „amerikai” vagy „francia” nézőpontból szemléljük, meglehetősen eltérő perspektívákhoz, s egyúttal eltérő

⁴⁸ Ezen a ponton lásd különösen Giddens 1984.

⁴⁹ A struktúra fogalmának sémák és források szerinti újrainterpretálására, cselekvési elméletbe integrálására vonatkozó elgondolásokra és a változás problematikájára lásd Sewell 1992.

⁵⁰ E kettős megalapozásra példaként lásd Rosental 2003.

⁵¹ A 19. századra vonatkozóan a legfontosabb hivatkozási pont Droysen *Historikja* marad, illetve Dilthey történeti észre vonatkozó kritikájának elgondolása. A társadalomtudományi reflexivitás közelmúltbeli vitáira és azok modernitás-elméletekkel való kapcsolatára lásd különösen Giddens 1990; Beck–Giddens–Lash 1994.

interpretációkhoz is jutunk az 1945 utáni német és amerikai történetírás értelmezéséről. A német történészek Egyesült Államokba való emigrációja és elmenekülése, majd az időközben akklimatizálódott és „amerikanizálódott”, de eredetileg „német” elméletek 1950 utáni visszaimportálása Németországba (ez történt a weberi szociológia átfogó elgondolásaival), ami összekapcsolódott más elméletek – mint például a Chicagói Iskola elméleteinek – recepciójával, számottevő összefonódást eredményezett, amely megköveteli azoknak a nézőpontoknak az újraértékelését, amelyekből a különféle interpretációk kifejlődtek. Az olyan gyakran használt kifejezések, mint például a „német szociológia” felhígultak, s elővigyázatosság nélkül nehezen használhatók; nem is beszélve más, összetett fogalmakról, mint amilyen a *Historismus*, illetve fordításai, mint a historicizmus, az *historicisme*, az *istorismo* és így tovább, amelyek eltérő percepciókhoz, hagyományokhoz és módszertanokhoz kötődnek.⁵² Mindennek következtében a mai tudósoknak többnyire úgy kell tekintenie saját fogalmaira és elemzési eszközeire mint az összefonódás összetett folyamatának eredményére, amely folyamat során különböző formákban amalgámzódtak a nemzeti és a tudományos hagyományok, és az ezekhez kötődő nézőpontokat be kell vegye a kutatásba. Az *histoire croisée* célja, hogy rávilágítson az összefonódások e sűrű szövetére. Mindeközben nem húzódik vissza valamiféle relativista bizonytalanság vagy a végtelen spekulatív kapcsolatok terébe.⁵³ Ellenkezőleg, igyekszik kihasználni a perspektívák összefonódását és a nézőpontok változásait, hogy a tudás egyedi következményeit vizsgálja. A különféle lehetséges nézőpontok eltéréseiből kiindulva, rámutatva különbözőségeikre és azokra az utakra, ahogyan történetileg, gyakran egymástól függetlenül felbukkantak, az *histoire croisée* lehetővé teszi az elemek újszerű összeillesztését.⁵⁴ A reflexivitás, amelyhez elvezet, nem pusztán formalizmus, hanem olyan vonatkozási mező, amely jelentést hoz létre.

De az *histoire croisée* nem vezet végtelen történeti regresszióhoz sem. A történetívétételt nem szabad összetéveszteni az olyan kontextualizálási folyamattal, amely egyre mélyebb és mélyebb történeti nyomozást követel meg, hogy elérkezzen a múlt, illetve a múlt és a jelen kapcsolatának részletesebb bemutatásához. Ellenkezőleg, ez egy tárgyjal, illetve egy problematikával kapcsolatban épül fel és nyeri el körvonalait, ami lehetővé teszi a releváns időbeliségek azonosítását, és így a törté-

⁵² A kérdés ismeretelméleti következményeiről lásd Escudier 2004. A probléma német kontextusban való bemutatására lásd Oexle 1996.

⁵³ A történeti relativizmus problémájáról lásd Putnam 1982; MacIntyre 1988: 349. skk. Végezetül a történeti relativitás gondolatának történetére lásd Koselleck 1979 [1972–1997]: II/695–701 és Koselleck 1997: 75–81.

⁵⁴ A társas cselekvések dinamikájában való megalapozottsága lehetővé teszi az *histoire croisée* helyének kijelölését a konstruktivizmusról szóló vitában. Egyfelől az *histoire croisée* a tárgyait, a kategóriákat, melyekkel ezek leírása lehetséges, illetve a problémákat, amelyekhez ezek kapcsolódnak, társadalmilag konstruálnak tételezi. Ez ugyanakkor, másfelől, nem jelenti, hogy mind egy szintre volnának helyezve és saját pozíciójuk irreleváns volna. Éppen ellenkezőleg, az általunk megfogalmazott hipotézis szerint az összefonódás formája és az ahhoz kapcsolódó intellektuális művelet olyan logikához vezet, amely kontextusba helyezett pozíciók közötti szemantikus interakciók alapján hoz létre értelmet.

netivé tétel folyamatának behatárolását. Ha ez tisztázódott, akkor lehet újból megvizsgálni a diakronitás és a szinkronitás közötti kapcsolatot – melynek koordinálása továbbra is bonyolult marad – az összehasonlító- és a transzferkutatások figyelembe vételével. Az *histoire croisée* egyik hozadéka, hogy lehetővé teszi mindkét dimenzió kidolgozását, míg az összehasonlítás a szinkronikus érvelés alkalmazásának kedvez, a transzferkutatás pedig a diakronikus folyamatok elemzése felé hajlik. Az összefonódott történelem ellenben lehetőséget nyújt rá, hogy a szinkronikus illetve diakronikus regiszterek állandóan egymáshoz igazíthatóak legyenek.

Az összefonódás, ahogyan azt már láttuk, a kutatás tárgyát és a kutatási eljárást is érinti. Aktív elvként működik, amely során a kutatás dinamikája az interakciók logikája szerint bomlik ki, és ezen interakciók különféle elemei egymáshoz képest, illetve egymáson keresztül formálódnak. Az aktív belefoglalás tekintetbe vétele, illetve annak építő és átalakító hatásai az *histoire croisée* középpontjában állnak. Olyan nem rögzített megalapozó folyamatokat tartalmaz, amelyek nemcsak a megfigyelőt és a tárgyat kötik össze, hanem a tárgyakat is egymással. Az így születő megértési tér elemei – amelyben a megfigyelő maga is személyesen benne foglalt – nem rögzítettek, hanem dinamikus kölcsönkapcsolataik révén nyerik el értelmüket. Mindennek eredménye egy folytonos kiigazítási folyamat, amely egyszerre érinti az elemek megfelelő pozícióit és létrejöttük folyamatait.

Mindezen megkülönböztető jellegzetességeken kívül és túl, amelyek az összefonódás fogalmából erednek, az *histoire croisée* elvezet a tudástermelés logikai műveletei és az e tudás által előállított tárgy és megközelítés történetisége közötti alapvető feszültség újragondolásához is. Ahogyan azt korábban már említettük, a léptékválasztás, a kontextusteremtés és a kategóriateremtés folyamata tekintetében az *histoire croisée* a kutatás és a tárgy két pólusa közötti oda-vissza mozgás mellett kötelezi el magát. Az e két pólus közötti kapcsolat rendszeres megkérdőjelezése révén arra törekszik – a terepválasztás során –, hogy választ találjon a társadalomtudományok által termelt tudás történeti alapjainak kérdésére. Az ismeretelméleti kihívás természetesen megmarad, és meg is kell maradnia. De az *histoire croisée* itt körvonalazott kutatási rendjét alkalmazva új kutatási irányok nyílnak meg, amelyek képesek megváltoztatni az intellektuális tapasztalatszerzés feltételeit.

Fordította: Kiss Zsuzsanna

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Barnes, Barry – Bloor, David – Henry, John 1996: *Scientific Knowledge: A Sociological Analysis*. Chicago
- Barth, Fredrik 1969: *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. Bergen/Oslo
- Baszanger, Isabelle – Dodier, Nicolas 1997: Totalisation et altérité dans l'enquête ethnographique. *Revue française de sociologie* 38. 37–66.
- Beck, Ulrich – Giddens, Anthony – Lash, Scott 1994: *Reflexive Modernization*. Oxford
- Escudier, Alexandre 2004: Epistémologies croisées? L'impossible lecture des théoriciens allemands de l'histoire en France autour de 1900. In: Werner, Michael – Zimmermann, Bénédicte (szerk.): *De la comparaison à l'histoire croisée*. Paris, 139–177.
- Bensa, Alban 1993: De la micro-histoire vers une anthropologie critique. In: Jacques Revel (szerk.): *Jeux d'échelles: La micro-analyse à l'expérience*. Paris, 37–70.
- Berg, Eberhard – Fuchs, Martin (szerk.) 1993: *Kultur, soziale Praxis, Text: Die Krise der ethnographischen Repräsentation*. Frankfurt am Main
- Bloch, Marc 1963: Pour une histoire comparée des sociétés européennes. In: Marc Bloch: *Mélanges historiques I*. Paris, 16–40.
- Bourdieu, Pierre 1987: *Choses dites*. Paris
- Bödeker, Hans-Erich – Veit, Patrice – Werner, Michael (szerk.) 2002: *Concerts et publics: Mutations de la vie musicale, 1789–1914: France, Allemagne, Grande-Bretagne*. Paris
- Charle, Christophe 1998: L'histoire comparée des intellectuels en Europe: Quelques points de méthode et propositions de recherche. In: Treibitsch, Michel – Granjon, Marie-Christine (szerk.): *Pour une histoire comparée des intellectuels*. Paris, 39–59.
- Conrad, Sebastian 2004: La constitution de l'histoire japonaise: Histoire comparée, transferts, interactions transnationales. In: Werner, Michael – Zimmermann, Bénédicte (szerk.): *De la comparaison à l'histoire croisée*. Paris, 53–72.
- Conrad, Sebastian – Randeria, Shalini (szerk.) 2002: *Jenseit des Eurozentrismus: Postkoloniale Perspektiven in den Geschichts- und Kulturwissenschaften*. Frankfurt am Main
- Dakhli, Jocelyne 2001: La culture nébuleuse ou l'Islam à l'épreuve de la comparaison *Annales HSS* (56.) 6. 1177–1199.
- Daniel, Ute 2001: *Kompendium Kulturgeschichte: Theorien, Praxis, Schlüsselwörter*. Frankfurt am Main
- Daston, Lorraine – Galison, Peter 1992: The Image of Objectivity. *Representations* 40. 81–128.
- Desrosières, Alain 1993: *La politique des grands nombres: Histoire de la raison statistique*. Paris
- Detienne, Marcel 2000: *Comparer l'incomparable*. Paris.
- Detienne, Marcel (szerk.) 2003: *Qui veut prendre la parole*. Paris
- Dimitriéva Katia – Espagne, Michel (szerk.) 1996: *Philologiques IV: Transferts culturels triangulaires France – Allemagne – Russie*. Paris
- Dubuisson, Daniel 1998: *L'Occident et la religion: Mythes, science et idéologie*. Paris
- Élisabeth Décultot – Christian Helmreich (szerk.) 1997: Le paysage en France et en Allemagne autour de 1800. *Revue germanique internationale* 7.

- Espagne, Michel – Werner, Michael 1987: La construction d'une référence culturelle allemande en France, genèse et histoire. *Annales ESC* (42.) 4. 969–992.
- Espagne, Michel 1994: Sur les limites du comparatisme en histoire culturelle. *Genèses* 17. 112–121.
- Fradin, Bernard – Quéré, Louis – Widmer, Jean (szerk.) 1994: *L'enquête sur les catégories: De Durkheim à Sacks*. Paris
- Barbier, Frédéric (szerk.) 1988: Le commerce culturel entre les nations. *Revue de synthèse* 1. 2.
- Jeanblanc, Helga 1994: *Des Allemands dans l'industrie et le commerce du livre à Paris (1811–1870)*. Paris
- Oexle, Gerhard Otto 1996: *Geschichtswissenschaft im Zeichen des Historismus*. Göttingen
- Giddens, Anthony 1984: *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge
- Giddens, Anthony 1974: *New Rules of Sociological Method*. London
- Giddens, Anthony 1990: *Consequences of Modernity*. Oxford
- Ginzburg, Carlo – Poni, Carlo 1989: La micro-histoire. *Le Débat* 17. 133–136.
- Grenier, Jean-Yves – Lepetit, Bernard 1989: L'expérience historique: A propos de C.-E. Labrousse. *Annales ESC* (44.) 6. 1337–1360.
- Gribaudo, Maurizio 1996: Échelle, pertinence, configuration. In: Revel, Jacques (szerk.): *Jeux d'échelles: La micro-analyse à l'expérience*. Paris, 113–139.
- Gruzinski, Serge 1999: *La pensée métisse*. Paris
- Gruzinski, Serge 2001: Les mondes mêlés de la Monarchie catholique et autres „connected histories”. *Annales HSS* (56.) 1. 85–117.
- Hacking, Ian 1983: *Representing and Intervening: Introductory Topics in the Philosophy of Natural Sciences*. Cambridge
- Hall, Stewart 1996: When was the Post-Colonial? Thinking at the Limit. In: Chambers, Iain – Curti, Lidia (szerk.): *The Post-colonial Question: Common Skies, Divided Horizons*. London, 242–260.
- Hassenteufel, Patrick 2000: Deux ou trois choses que je sais d'elle: Remarques à propos d'expériences de comparaisons européennes. In: Bachir, Myriam (szerk.): *Les méthodes au concret: Démarches, formes de l'expérience et terrains d'investigation en science politique*. Paris, 105–124.
- Kaelble, Helmut 1999: *Der historische Vergleich: Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert*. Frankfurt am Main
- Koselleck, Reinhart 1979: Geschichte. In: Burnner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart (szerk.): *Geschichtliche Grundbegriffe*. Stuttgart, 647–717.
- Koselleck, Reinhart 1997: *L'expérience de l'histoire*. Paris
- Laborier, Pascale – Trom, Danny (szerk.) 2003: *L'historicité de l'action publique*. Paris
- Lackner, Michael – Werner, Michael 1999: *Der Cultural Turn in den Humanwissenschaften: Area Studies im Auf- oder Abwind des Kulturalismus?* Bad Homburg
- Lallement, Michel – Spurk, Jan (szerk.) 2003: *Stratégies de la comparaison internationale*. Paris
- Lamont, Michèle – Thévenot, Laurent (szerk.) 2000: *Rethinking Comparative Cultural Sociology: Repertoires of Evaluation in France and the United States*. Cambridge

- Latour, Bruno – Woolgar, Steve 1979: *Laboratory Life: The Social Construction of Scientific Facts*. London
- Levi, Giovanni 1989: Le pouvoir au village: La carrière d'un exorciste dans le Piémont du XVIIe siècle. Paris In: Curti, Lidia (szerk.): *The Post-Colonial Question: Common Strikes, Divided Horizons*. London, 242–260.
- Lingelbach, Gabriele 2002: Erträge und Grenzen zweier Ansätze: Kulturtransfer und Vergleich am Beispiel der französischen und amerikanischen Geschichtswissenschaft während des 19. Jahrhunderts. In: Conrad, Christoph – Conrad, Sebastian (szerk.): *Die Nation schreiben: Geschichtswissenschaft im internationalen Vergleich*. Göttingen, 333–359.
- Löw, Martina 2001: *Raumsoziologie*. Frankfurt am Main
- Lüdtke, Alf (szerk.) 1994: *Histoire du quotidien*. Paris
- MacIntyre, Alasdair 1988: *Whose Justice? Which Rationality?* Notre Dame
- Mariot, Nicolas – Rowell, Jay 2004: Une comparaison asymétrique: Visites de souveraineté et construction nationale en France et en Allemagne à la veille de la Première Guerre mondiale. In: Werner, Michael – Zimmermann, Bénédicte (szerk.): *De la comparaison à l'histoire croisée*. Paris, 181–211.
- Middell, Matthias 2000: Kulturtransfer und historische Komparatistik, Thesen zu ihrem Verhältnis. *Comparativ* 10. 7–41.
- Muhs, Rudolf – Paulmann, Johannes – Steinmetz, Willibald (szerk.) 1998: *Aneignung und Abwehr: Interkultureller Transfer zwischen Deutschland und Großbritannien im 19. Jahrhundert*. Bodenheim
- Osterhammel, Jürgen 2001: *Geschichtswissenschaft jenseits des Nationalstaats: Studien zu Beziehungsgeschichte und Zivilisationsvergleich*. Göttingen
- Passeron, Jean-Claude 1991: *Le raisonnement sociologique: L'espace non-poppérien du raisonnement naturel*. Paris
- Passeron, Jean-Claude – Revel, Jacques (szerk.) 2005: *Penser par cas*. Paris
- Paulmann, Johannes 1998: Internationaler Vergleich und interkultureller Transfer: Zwei Forschungsansätze zur europäischen Geschichte des 18. bis 20. Jahrhunderts. *Historische Zeitschrift* 3. 649–685.
- Pestre, Dominique 1995: Pour une histoire sociale et culturelle des sciences: Nouvelles définitions, nouveaux objets, nouvelles pratiques. *Annales HSS* (50.) 3. 487–522.
- Putnam, Hilary 1982: *Reason, Truth, and History*. Cambridge
- Putnam, Hilary 1992: *Renewing Philosophy*. Cambridge
- Raj, Kapil 2004: Connexions, croisements, circulations: Le détour de la cartographie britannique par l'Inde, XVIIIe-XIXe siècles. In: Werner, Michael – Zimmermann, Bénédicte (szerk.): *De la comparaison à l'histoire croisée*. Paris, 73–98.
- Randeria, Shalini 2002: Entangled Histories of Uneven Modernities: Civil Society, Caste Solidarities and Legal Pluralism in Post-Colonial India. In: Elkana, Yehuda et al. (szerk.): *Unraveling Ties: From Social Cohesion to New Practices of Connectedness*. Frankfurt am Main, 284–311.
- Revel, Jacques 1996: Micro-analyse et construction du social. In: Revel, Jacques (szerk.): *Jeux d'échelles: La micro-analyse à l'expérience*. Paris, 15–36.

- Rosental, Paul-André 1996: Construire le macro par le micro: Fredrik Barth el la micro-storia. In: Revel, Jacques (szerk.): *Jeux d'échelles: La micro-analyse à l'expérience*. Paris, 141–159.
- Rosental, Paul-André 2003: *L'intelligence démographique: Sciences et politiques des populations en France (1930–1960)*. Paris
- Schlumbohm, Jürgen (szerk.) 1999: *Mikrogeschichte – Makrogeschichte: komplementär oder inkommensurabel?* Göttingen
- Schultheiss, Frank 2000: Un inconscient universitaire fait homme: le Privatdozent. *Actes de la recherche en sciences sociales* 135. 58–62.
- Schulze, Winfried (szerk.) 1994: *Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikro-Histoire*. Göttingen
- Sewell, William H. 1992: A Theory of Structure: Duality, Agency and Transformation. *American Journal of Sociology* (98.) 1. 1–29.
- Simiand, Francois 1903: Méthode historique et science social. *Revue de synthèse historique*. 1–22 és 129–157.
- Stoler, Ann Laura – Cooper, Frederic 1997: Between Metropole and Colony. Rethinking a Research Agenda. In: Stoler, Ann Laura – Cooper, Frederic (szerk.): *Tensions of Empire: Colonial Cultures in a Bourgeois World*. Berkeley
- Strayer, Robert W. (szerk.) 1989: *The Making of the Modern World: Connected Histories, Divergent Paths (1500 to Present)*. New York
- Subrahmanyam, Sanjay 1997: Connected Histories: Notes toward a Reconfiguration of Early Modern Eurasia. *Modern Asian Studies* (31.) 3. 735–762.
- Thapar, Romila 1998: La quête d'une historique: l'Inde ancienne. *Annales HSS* (53.) 2. 347–359.
- Theunissen, Michael 1984: *The Other: Studies in the Social Ontology of Husserl, Heidegger, Sartre, and Buber*. Cambridge
- Trom, Danny 1992: Situationnisme méthodologique et histoire: une approche par induction triangulaire. In: Laborier, Pascale – Trom, Danny (szerk.): *L'historicité de l'action publique*. Paris, 463–483.
- Trom, Danny 1996: La production politique du paysage: Éléments pour une interprétation des pratiques ordinaires de patrimonialisation de la nature en Allemagne et en France. (Doktori értekezés, Institut d'études politiques) Paris
- Trom, Danny – Zimmermann, Bénédicte 2001: Cadres et institution des problèmes publics: les cas du chômage et du paysage. In: Cefaï, Daniel – Trom, Danny (szerk.): *Les formes de l'action collective: Mobilisation dans des arènes publiques* (Raisons pratiques, 12.) Paris, 281–315.
- Turgeon, Laurier – Delâge, Denys – Oullet, Réal (szerk.) 1996: *Transfers culturels et métissages: Amérique/Europe (XVIe–XXe siècles)/ Cultural Transfer, America and Europe: 500 Years of Interculturation*. Laval
- Valensi Lucette 2002: L'exercice de la comparaison au plus proche, à distance: le cas des sociétés plurielles. *Annales HSS* (57.) 1. 27–30.
- Weber, Max 1949: *On the Methodology of the Social Sciences*. Glencoe
- Werner, Michael 1993: Le prisme franco-allemand: à propos d'une histoire croisée des disciplines littéraires. In: Bock, Hans Manfred – Meyer-Kalkus, Reinhart – Trebitsh,

- Michel (szerk.): *Entre Locarno et Vichy: Les relations culturelles franco-allemandes sans les années 1930*. Paris, 303–316.
- Werner, Michael 2001: Comparaison et raison. *Cahiers d'études germaniques* 41. 9–18.
- Werner, Michael – Zimmermann, Bénédicte 2002: Vergleich, Transfer, Verflechtung: Der Ansatz der *Histoire croisée* und die Herausforderung des Transnationalen. *Geschichte und Gesellschaft* (28.) 607–636.
- Werner, Michael – Zimmermann, Bénédicte 2003: Penser l'histoire croisée. Entre empirie et réflexivité. *Annales HSS* (58.) 1. 7–36.
- Werner, Michael – Zimmermann, Bénédicte (szerk.) 2004: *De la comparaison à l'histoire croisée*. Paris
- Wilfred Mintz, Sidney 1985: *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History*. New York
- Zimmermann, Bénédicte 2001: *La constitution du chômage en Allemagne: Entre professions et territoires*. Paris
- Zimmermann, Bénédicte – Didry, Claude – Wagner, Peter (szerk.) 1999: *Le travail et la nation: Histoire croisée de la France et de l'Allemagne*. Paris